

Historia, metody i źródła badań krajobrazu kulturowego

Wstęp

W ostatnich latach wzrasta zainteresowanie krajobrazem w tym także krajobrazem kulturowym. Termin ten oznacza pojęcia, które w subdyscyplinach geograficznych są inaczej interpretowane i posiadają różną pojemność merytoryczną (Armand, 1980; Kondracki, 1965, 1974; Myga - Piątek, 2001; Ostaszewska, 2002; Richling, 1992; 1996, 2001, Richling, Solon, 1996). Jednocześnie termin ten staje się popularny także w dziedzinach pozaprzyrodniczych. Dotyczy to w szczególności pojęcia krajobrazu kulturowego. Skłoniło to autorkę do próby uporządkowania tych zainteresowań według dyscyplin i kierunków badawczych (tab. 1). Celem artykułu poza poniższą propozycją typologiczną jest przybliżenie tradycji polskiej szkoły krajobrazu kulturowego oraz zasygnalizowanie nowych możliwości i potrzeb badawczych w tym zakresie.

Tabela 1. Główne grupy dyscyplin zajmujących się krajobrazem

Dyscypliny zajmujące się krajobrazem	Aspekt zainteresowań
- Kompleksowa geografia fizyczna- Ekologia krajobrazu- Geofizyka i geochemia krajobrazu- Sozologia	- Aspekt strukturalno-dynamiczny i funkcjonalny;- interakcyjny (systemowy);- interdyscyplinarny na poziomie nauk przyrodniczych Krajobraz naturalny, quasi naturalny i potencjalny
- Geografia humanistyczna- Antropogeografia- Geografia kultury- Geografia regionalna	- Aspekt strukturalno-dynamiczny i historyczno-genetyczny- interdyscyplinarny na poziomie nauk przyrodniczych, społecznych i humanistycznych Krajobraz kulturowy
- Architektura krajobrazu- Fizjografia urbanistyczna- Planowanie przestrzenne- Etnologia- Socjologia- Psychologia- Filozofia przyrody	- Aspekt strukturalno-dynamiczny, fizjonomiczny i estetyczny;- percepcyjny- interdyscyplinarny na poziomie nauk przyrodniczych, technicznych i społecznych Krajobraz kulturowy

Jak widać z powyższego zestawienia krajobraz kulturowy jest domeną w dwóch grupach dyscyplin. Coraz częściej podkreśla się interdyscyplinarny charakter badań krajobrazowych nie tylko na poziomie nauk przyrodniczych ale także humanistycznych, społecznych i technicznych, gdyż wyjaśnienie części zjawisk leży poza bezpośrednim polem badawczym geografii. Ze względu na fakt, iż większość studiów to ujęcia genetyczne i syntetyczne, w pracach badawczych wymagany jest tzw. pluralizm metodologiczny.

Historia kierunku krajobrazowego

Pojęcie krajobraz kulturowy w badaniach geograficznych ma długą tradycję. Właściwe używanie i rozumienie terminu krajobraz kulturowy w naukach geograficznych wymaga wglądu w problematykę nauk społecznych, gdyż kultura jest tam podstawowym kryterium badawczym. Słowo **kultura**, kiedy po raz pierwszy pojawiło się w użyciu w językach europejskich miało inne znaczenie niż obecnie.

Termin oznaczał dzisiejszą „kultywację” czyli uprawę np. ziemi (np. agriculture). W XVI w. w języku angielskim oznaczał „wszelki rozmyślny wysiłek zmierzający do rozwinięcia jakości jakiegoś przedmiotu” (Bagby, 1975, za Rembowską, 2002). Do połowy XIX w. A. Kroeber i C. Kluckholm (1952) w obrębie samej antropologii przeanalizowali i poddali krytyce 168 definicji kultury.

Wprowadzenie czynnika kulturowego do badań geograficznych pojawiło się wraz z przewyciężaniem determinizmu przyrodniczego i teorii ewolucjonizmu. Obydwa terminy – natura i kultura są często sobie przeciwstawiane. Trudnym jest pogodzenie właściwości tych pojęć, które najkrócej można za A. Kłoskowską (1983) różnicować następująco:

- naturę cechuje uniwersalność, kulturę natomiast różnorodność specyficznych właściwości;
- działania naturalne charakteryzują się spontanicznością, a kulturowe są regulowane w sposób normatywny;
- procesy naturalne cechuje bezwzględność, kulturowe zaś są względne i odnoszone do innych zjawisk wyjaśniających, w tym do natury.

Krajobraz kulturowy jako odrębny przedmiot badawczy pojawił się w geografii niemieckiej na przełomie XIX/XX w. (Gradman, 1901, Schlüter, 1906; Wimmer 1879; 1885). Według szkoły niemieckiej termin ten traktowano początkowo wyłącznie materialnie a oznaczał on wycinek środowiska naturalnego i ludzkiego. Niematerialny aspekt do badań nad krajobrazem wprowadził dopiero A. Hettner (1927), który definiował krajobraz (...) jako *obszar, na którym charakter ukształtowania, klimatu, roślinnego pokrowca, świata zwierzęcego, ludności i wreszcie kultury człowieka łączą się w jedną harmonijną całość, typowo powtarzającą się na przestrzeni pewnej krajobrazowej strefy ziemi...*. Kierunek ten jest zbliżony z ideą niemieckich klasyków geografii oraz kantowską filozofią, w myśl których geografia miała być dziedziną służącą integracji różnorodnych kategorii wiedzy humanistycznej z rezultatami specjalistycznych badań przyrodniczych.

Podstawą hettnerowskiego krajobrazu kulturowego stało się uchwycenie sensu i rezultatu ludzkiego działania w rzeczywistości przyrodniczej i społecznej. Zgodnie z tym założeniem wiedza nie ma charakteru wyłącznie empirycznego lecz wzbogacona jest o elementy subiektywne i indywidualne. Środowisko przyrodnicze traktowane jest zatem jako kontekst działalności człowieka. W badaniach nad krajobrazem w ramach opisywanego paradygmatu rozważa się czasoprzestrzenne sekwencje działalności człowieka w środowisku. Stwarza to możliwość głębszej refleksji, która wynika z historycznej ewolucji przestrzeni

Badania nad krajobrazem kulturowym w pierwszej połowie XX w. prowadzono także równolegle w Stanach Zjednoczonych, gdzie powstała tzw. amerykańska szkoła krajobrazowa, która stanowiła kontynuację szkoły niemieckiej. Głównymi przedstawicielami tej szkoły byli C. Sauer (1925), Wagner i Mikesell, (1962). Krajobraz według tej koncepcji utożsamiany był z regionem, z charakterystycznymi związkami pomiędzy elementami przyrodniczymi a kulturowymi, które są świadectwem obecności człowieka na Ziemi w ciągu wieków. Morfologia krajobrazu była metodą, która syntezowała różne procesy kształtujące formy krajobrazowe. W takim ujęciu krajobraz jest formą dziedzictwa, wynikiem spuścizny wielu pokoleń, o określonych wartościach i potencjale kulturowym, które nakłada się na zastany efekt naturalnej ewolucji przyrody (Wagner, Mikesell, 1962; Wagner, 1966). Na wyższych etapach kultury społeczeństwo pozostawia w krajobrazie w każdym okresie historycznym obraz swej epoki, wyraz swego przystosowania do warunków siedliska. Przy takim założeniu badanie krajobrazu kulturowego należy rozpocząć od szczegółowej analizy historii obszaru i poznania jego kultury.

Z kolei w rozwijającej się równolegle francuskiej geografii człowieka badania krajobrazowe wyrastały z socjologizmu E. Durkheima (1947). Francuska *geographie humaine*, opozycyjna wobec determinizmu przyrodniczego jest najbliższą współczesnej koncepcji badawczej krajobrazu kulturowego. Idea V. de la Blacha zapoczątkowała zwrot geografii ku humanizmowi, nauce społecznej i funkcjonalizmowi (Rembowska, 2002). Koncepcje *genre de vie* i *milieu* stanowią podstawę do badań relacji przestrzennych pomiędzy środowiskiem geograficznym a grupami społecznymi. Dla Vidal de la Blache'a (1922) kultura (*civilisation*) oznaczała źródło idei, wartości, zwyczajów i wierzeń, które są

podstawą zachowawczego, budującego lub niszczącego stosunku człowieka do środowiska. Środowisko zewnętrzne - *milieu externe* określa zakres możliwości dla działania człowieka, natomiast *milieu interne* – system wartości i idei, określa dynamikę oraz kierunki tego rozwoju. Na styku *milieu* i *genre de vie* wykształca się krajobraz kulturowy *paysage humanise*, który odzwierciedla to, jak poszczególne grupy ludzkie interpretują i wykorzystują swoje środowisko. Zdaniem P.Vidal de la Blache'a (1922) krajobraz był wynikiem historii i kultury, które określają sposoby życia i relacje człowieka z przyrodą (Rembowska, 2002).

Idea vidaliańska znalazła w Polsce wielu kontynuatorów. Należeli do nich m.in. M. Dobrowolska, L. Krzywicki, K. Potkański, E. Romer, F. Bujak, W. Semkowicz. Badania skierowano głównie na przekształcanie krajobrazów i czynniki wpływające na tę zmienność. Podstawowym celem analiz stało się wykrywanie mechanizmu współczesnych przemian elementów krajobrazu i określanie ich genezy oraz ocena tendencji przeobrażeń. Badania te opierały się o analizy fizjograficzne i kulturowe oraz studia regionalne. „*Krajobraz kulturowy stanowi syntezę działalności społeczeństwa w jego środowisku geograficznym. To on odzwierciedla najlepiej współzależność i związek życia przyrody i społeczeństw ludzkich, nasilenie szybkość przeobrażeń, zachodzących w ciągu długiego rozwoju historycznego*” (Dobrowolska, 1948, s.156). Zgodnie z tym analiza aktualnego stanu krajobrazu kulturowego musi uwzględniać moment historyczny, gdyż w przestrzeni zapisane są elementy pochodzące z różnych epok dziejowych, czyli nawarstwienia kulturowe. Przeobrażanie krajobrazu zachodzi na skutek ewolucji kultur a objawia się specyficzną stratyfikacją przestrzenną.

B. Zaborski i A. Wrzosek (bez daty) ujęli te związki następująco: „*Musimy uprzytomnić sobie, że stan, który dziś przedstawia się naszym oczom, jest tylko jednym – dziś ostatnim – ogniwem długiego łańcuch przeobrażeń, jest to jak gdyby zdjęcie migawkowe, które można by nazwać przekrojem historycznym dokonany w określonym czasie (...). Aby ożywić obraz i uczynić go zrozumiałym, należy wyjaśnić jego pochodzenie, czyli odtworzyć jego rozmieszczenie w poprzednich okresach i rzucić na tło czynników wówczas panujących. To dorobienie perspektywy historycznej ożywia obraz, daje mu bowiem dynamikę - element ruchu, wskazuje na tendencje rozwojowe*”.

Główne metody badań krajobrazu kulturowego

Metodykę prac terenowych i studialnych opracowała w geografii polskiej M. Dobrowolska (1948; 1953). Do podstawowych metod badawczych polskiej szkoły krajobrazu kulturowego należy zaliczyć:

Metodę genetyczną: metoda wstępna polegająca na określeniu chronologii poszczególnych elementów kulturowych istniejących w krajobrazie. Jej stosowanie pozwala na oddzielenie form współczesnych od historycznych, wyodrębnienie elementów przetrwałych i reliktyw krajobrazowych nie związanych z aktualnym użytkowaniem terenu.

Metodę empiryczną: polega na opracowywaniu studium przeobrażeń zachodzących współcześnie na powierzchni ziemi oraz badanie przeobrażeń w historycznym dziejowym rozwoju.

Metodę ewolucyjną: pozwala na systematyczne badanie dziejowego procesu przystosowywania się człowieka do warunków środowiska od czasów przedhistorycznych do współczesności. Jej podstawę stanowi założenie, iż dzisiejsze elementy kulturowe mają charakter przejściowy, stanowią pewien etap w przeobrażaniu środowiska. Na tym samym podłożu środowiskowym w przedziale czasowym dostrzegamy rozwój nowych zjawisk. Metoda ta pozwala na odtworzenie poszczególnych faz działalności człowieka na powierzchni ziemi oraz wyznaczenie charakterystycznych dla każdej z nich rodzaju zmian krajobrazu.

Stosowanie powyższych metod pozwoliło na opracowanie kilku prawidłowości, którymi należy kierować się w interpretacjach krajobrazu kulturowego:

- w fazach rozwojowych krajobrazów różnych regionów mogą istnieć przerwy wynikające z luk rozwojowych kultur. Nie we wszystkich obszarach obserwuje się proste (ewolucyjne) następstwo form i faz zagospodarowania. Często pojawia się brak regularnego nawarstwienia kulturowego. W związku z tym różna jest ilość „warstw” kulturowych w różnych krajobrazach;

- różny jest czas trwania faz kulturowych – wymagane jest określenie chronologii nawarstwień kulturowych i określenie jego układu, tzw. stratygrafii krajobrazu, gdzie niezmiernie ważny staje się czwarty wymiar – czas.

Teoria czynników dynamiki krajobrazu kulturowego

W trakcie studiów porównawczych ujawniają się trudne do uchwycenia wyłącznie metodami geograficznymi relacje. W zależności od szczebla kultury, od poziomu wiedzy i techniki, od stopnia organizacji społecznej, gospodarczej i politycznej (w tym norm prawnych i zwyczajowych) zmienia się stosunek dwu podstawowych czynników: środowiska przyrodniczego i człowieka, mierzony przez ilość oraz rodzaj wzajemnych oddziaływań. Systematycznej zmianie ulega podłoże geograficzne (które jest to samo, ale nie takie samo), zmieniają się siły twórcze człowieka i grup ludzkich – zakres inteligencji, energii twórczej i dynamiki populacyjnej – co przekłada się na różne tempo zmian krajobrazu. Kultura i jej charakter oraz stopień rozwojowy jest potężnym czynnikiem modelującym krajobraz. Do podstawowych kategorii czynników oddziałujących na dynamikę krajobrazu należy zaliczyć:

- **Warunki geograficzne** – umożliwiają lub utrudniają rozwój kultur, warunkują typ i rozmieszczenie kultur społeczno - gospodarczych lub niszczą kultury poprzez okresowe nagłe zmiany (kataklizmy przyrodnicze lub zmiany klimatyczne);
- **Czynniki biologiczne i psychiczne** – poziom i rodzaj inteligencji (potencjał intelektualny), zasób energii życiowej – zdolność przystosowania się grup społecznych do środowiska, jakość pracy, produktywność, oraz czynnik demograficzny;
- **Czynnik gospodarczo - kulturalny** – poziom techniki i jakości kultury gospodarczej, (wiedza, kapitał, popyt i podaż, komunikacja, itp.);
- **Czynniki polityczny** – (zorganizowanego przez państwo przystosowania się kultur do środowiska) oraz militarny (czynnik zorganizowane obrony danej kultury lub jej ekspansji) – np. krajobrazy warowne. Niegdyś czynnik ten odgrywał pierwszorzędą rolę w tworzeniu struktury i funkcji krajobrazu. Obecnie jego rola ograniczona jest do krajów o ustroju totalitarnym, lub regionów o gospodarce centralnie sterowanej.

Źródła badań krajobrazu kulturowego

Ze względu na to, że badanie zmian krajobrazów ma charakter przestrzenno - czasowy, a więc na tle historycznym, koniecznym jest stosowanie wielowarstwowej informacji i różnorodnych metod opisu. Interdyscyplinarny charakter badań krajobrazu kulturowego wymaga korzystania z wyników badań dziedzin pokrewnych geografii tj. geologia, historia, etnologia, archeologia, ekologia krajobrazu, oraz sięgania do warsztatu badawczego szczegółowych dyscyplin przyrodniczych tj. paleoklimatologia, dendrochronologia, palynologia, geografia osadnictwa. Zebrane informacje podlegają weryfikacji w terenowej. Pełny wykaz wykorzystanych źródeł informacji przedstawia poniższa tabela.

Tabela 2. Źródła informacji naukowej

Źródło informacji naukowej	Przedział czasu dla którego obowiązuje
1. Opracowania archeologiczne	tysiąclecia
2. Opracowania paleoklimatyczne	tysiąclecia
3. Opracowania paleobotaniczne	tysiąclecia
4. Archiwalia i źródła historyczne	stulecia
5. Mapy dawne	stulecia
5. Ikonografia i źródła etnograficzne	stulecia
6. Opracowania kartograficzne – współczesne mapy tematyczne	ostatnie trzy stulecia
7. Zdjęcia lotnicze	ostatnie dziesięciolecia
8. Badania terenowe (np. inwentaryzacje, kartowanie krajobrazu)	na bieżąco
9. Wywiady terenowe	ostatnie pięćdziesiąt lat
10. Ankiety	ostatnie pięćdziesiąt lat
11. Dokumentacja dotycząca obecnej infrastruktury badanego terenu	ostatnie pięćdziesiąt lat

Źródło: U. Myga-Piątek, 2001b

Podsumowanie - Perspektywy badań nad krajobrazem kulturowym

Obecnie zainteresowanie geografów polskich tą kategorią badawczą wyraźnie wzrosło, co jest wynikiem większego otwarcia geografii na treści humanistyczne w okresie po transformacji ustrojowej. Aktualnie w Polsce pojawiają się duże możliwości dla badań teoretycznych i aplikacyjnych w zakresie krajobrazu kulturowego. W dużej mierze wynika to z zarzucenia na okres około 50 lat tej tematyki, co pozwala na czasowy dystans i refleksję w stosunku do przedmiotu badań. Jest to także rezultatem potrzeby krytycznego spojrzenia na polską przestrzeń ukształtowaną w okresie powojennym oraz dwóch dekadach dynamicznych przemian ustrojowych i gospodarczych.

Z drugiej strony tematyczne zbliżenie geografii i architektury krajobrazu sprawia, iż krajobraz kulturowy staje się terminem „konkurencyjnym”, w dobrym tego słowa znaczeniu. Skłania to geografów do silniejszego zaakcentowania swojej naukowej obecności na tym polu. Przyczynia się także do szukania wspólnych inicjatyw, uczestniczenia w programach badawczych, rozwojowych i wdrożeniowych. Korelacja ta daje dobre rezultaty, wynikające z wielokierunkowego spojrzenia na wartości przestrzeni oraz na kwestię ochrony i kształtowania krajobrazu. Dotyczy to przede wszystkim obszarów cennych przyrodniczo jak i terenów o silnie przekształconym środowisku w wyniku wieloletniej antropopresji.

Współcześnie dysponujemy dużymi możliwościami interpretacji krajobrazu kulturowego jakie dają współczesne techniki i narzędzia komputerowe oraz GIS (m.in. Myga-Piątek, Nita, 2003; Nita, Myga-Piątek, 2005). Połączenie tradycyjnych idei z nowoczesnym aparatem badawczym pozwala uzyskać niespotykane dotychczas wyniki i wskazuje na zastosowania analiz krajobrazowych w konkretnych badaniach problemowych i regionalnych. Prace takie są jednym ze sposobów otwarcia geografii na cele i przedsięwzięcia praktyczne. Pokazują możliwości zastosowania wyników badań w całościowych opracowaniach geograficznych, dotyczących niewielkich obszarów tj. zlewnie czy gminy, a także w studiach zagospodarowania przestrzennego, wskazaniach do miejscowych planów

zagospodarowania przestrzennego, studiach oddziaływania na środowisko czy planach ochrony terenów prawnie chronionych.

W wyniku komputerowego modelowania można symulować potencjalne i najbardziej pożądane kierunki kształtowania krajobrazu np. miejskiego, przemysłowego i poeksploatacyjnego. Tworzone są ujęcia syntetyczne, w wyniku których uzyskiwany jest całościowy obraz regionu, na podstawie łączenia współlistniejących w danej przestrzeni cech i zjawisk przyrodniczych i kulturowych.

History, methods and resources of cultural landscapes research

The aim of the lecture is to give a brief review of the history of cultural landscape research compared to the research directions and paradigms that are applied in geography nowadays. The lecture discusses basic research methods and main sources of scientific information regarding cultural landscape. The main aim of this approach is to grasp the sense and effect of human activities in the natural and social realm. The natural environment is thus considered as the context for human activities. Time - spatial sequences of man's actions in the environment are studied in the research of cultural landscape. That requires an interdisciplinary approach, as explanation of some phenomena falls out of the direct research scope of geography. This is a genetic and synthetic approach based on so called methodological pluralism.

Implementation of a cultural factor in geographical research occurred along with overcoming natural determinism and the theory of evolutionism. Relations between nature and culture were one of the most essential issues of geographic considerations since 19th century. Cultural landscape, shaped by culture in the natural environment, emerges in these considerations. Such an approach presumes that the current conditions of the landscape in every place of the Earth are a result of long-lasting development. It should be kept in mind that the features of the landscape (determined by its structure, among other factors) represent an intermittent shape, which is subject to changes in subsequent historical periods. Vast majority of the regions on the world have adopted the features of cultural or traditional landscape. Cultural landscape, as separate scientific subject matter, appeared in German geography on the turn of the 20th century, within anthropogeography; then, cultural landscape research was popularized in France as so-called *geographie humaine* and in the United States. In Poland, cultural landscape research, as a continuation of the French thought, was carried out mainly by M. Dobrowolska and M. Janiszewski. Main research methods include: genetic, empiric and evolutionary methods.

Main sources of scientific information include papers varying in the time range. They include, in chronological order, archaeological, paleoclimatic and paleobotanical resources, archival cartographic resources, archival written records, ethnographic and iconographic resources, contemporary thematic maps, aerial photos and satellite images, interviews, surveys, results of field mapping, data on current terrain infrastructure.

Literatura

Armand D.L.: 1980: Nauka o krajobrazie, PWN, Warszawa.

Bagby P., 1975: Kultura i historia. Prolegomena do porównawczego badania cywilizacji. Warszawa.

Dobrowolska M., 1948: Dynamika krajobrazu kulturalnego. Przegląd Geograficzny, XXI, T.I, s.151-2003.

Dobrowolska M., 1953: Przedmiot i metodyka geografii historycznej. Przegląd Geograficzny, T. 25, z. 1. s. 57-71.

Durkheim E., 1947: Wprowadzenie do socjologii. Warszawa.

Gradmann R., 1901: Das mitteleuropäische Landschaftsbild nach seiner geschichtlichen Entwicklung. Geography, 7.

Hettner A., 1927: Geographie, ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden. Breslau.

- Kłoskowska A., 1983: Socjologia kultury. PWN, Warszawa.
- Kondracki J., 1965: Nowsze poglądy na problematykę badań krajobrazu. *Przegląd Geograficzny* T. XXXVII, z.4, s. 669-682.
- Kondracki J., 1974: Teoretyczne zagadnienia kompleksowych badań krajobrazowych. *Przegl. Geograf. T. XLVI*, z.4., s. 745-754.
- Kroeber A., Klucholm C., 1952: *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions*. Vintage Books, New York.
- Myga-Piątek U., 2001a: Spór o pojęcie krajobrazu w geografii i dziedzinach pokrewnych. *Przegląd Geograficzny*, T. 73, z. 1-2. s. 163-176.
- Myga -Piątek U., 2001b: Ewolucja krajobrazu środkowej części Wyżyny Częstochowskiej – aspekty kulturowe. [w:] *problemy ekologii krajobrazu*, T. 10, IPG UJ, Polska Asocjacja Ekologii Krajobrazu Kraków, s. 357-365.
- Myga- Piątek U., Nita J., 2003: The Computer analysis of geoenvironmental changes of Będzin Town on historical maps. [In:] Gajos M., Myga-Piatek U. (red.) *Geographical Information Systems – Interdisciplinary aspects*. Uniwersytet Śląski, Hrvatski Informatički Zbor, Stowarzyszenie Silgis, Sosnowiec-Zagrzeb, s. 343-360
- Nita J., Myga-Piątek U., 2005: Przykład zastosowania technik komputerowych do waloryzacji i ochrony krajobrazów Wyżyny Częstochowskiej. *Przegląd Geograficzny*, T. 77, z. 3., s. 303-319.
- Ostaszewska K., 2002: *Geografia krajobrazu. Wybrane zagadnienia metodologiczne*. Wyd. naukowe PWN, Warszawa.
- Richling A., 1992: Krajobraz w ujęciu nauk geograficznych. W; L. Ryszkowski S. Bałazy (red.) *Wybrane problemy ekologii krajobrazu*, Poznań, s.27-39.
- Richling A., 1996: Ekologia krajobrazu jako dyscyplina jednocząca przyrodników. *Przegląd Geograficzny*, T. LXVIII, 1-2
- Richling A., 2001: Krajobraz jako przedmiot badań ekologii krajobrazu. W: U. Myga-Piątek (red.) *Krajobraz kulturowy – idee. Problemy wyzwania*. WNoZ UŚ, Oddz. Katowicki PTG, Sosnowiec, s. 138-141.
- Richling A., Solon, J., 1996: *Ekologia krajobrazu*. PWN, Warszawa.
- Rembowska K., 2002: *Kultura w tradycji i we współczesnych badaniach geograficznych*. Wydawnictwa Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Sauer C., 1925: *Morphology of Landscape*. University of California Publications in Geography, 2.
- Schlüter O., 1906: *Die Ziele der Geographie des Menschen*. München - Berlin.
- Wagner L., Mikesell M., 1962: *Readings in Cultural Geography*. University of Chicago Press, Chicago.
- Wimmer J., 1885: *Historische Landschaftskunde*. Innsbruck
- Wimmer J., 1879: *Die historische Landschaft*. München.
- Vidal de la Blache, 1922: *Principies de Geographie Humaine*. Paris.
- Zaborski B., Wrzosek A., [ok. 1938]. *Antropogeografia*. Nakładem Trzaski, Everta i Michalskiego, Warszawa.

Wydział Nauk o Ziemi
Uniwersytet Śląski
41-200 Sosnowiec
ump@wnoz.us.edu.pl